

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Бойко А.М., КАНДИДАТ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК, ДОКТОРАНТ*
**НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР „ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ” НААН УКРАЇНИ, М.
КИЇВ**

Проаналізовано основні екологічні проблеми земельних відносин в Україні. Встановлено, що низка з них розпочалися задовго до сучасної земельної реформи, а ряд інших – є наслідком недосконалого державного регулювання земельних відносин.

The basic ecological problems of the landed relations are analysed in Ukraine. It is set that row from them began long before the modern landed reform, and row other - is investigation of imperfect government control of the landed relations.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Членство в СОТ та орієнтація на вступ до ЄС передбачає переорієнтацію України на засади сталого розвитку суспільства, невід’ємним аспектом якого є стале землекористування. Актуальність розгляду екологічних аспектів земельних відносин в сільському господарстві посилюється тим, що внесок агропромислового комплексу в забруднення довкілля в Україні в цілому досягає 35-40 %, а в забруднення земель – складає більше половини [12, с. 112-124]. Тим більше, що згідно досліджень Європейської економічної комісії ООН, в Україні внаслідок незначного фінансування та неналежного організаційного механізму в сфері охорони земель, відповідна діяльність визнана неефективною [6, с. 184].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню екологічних питань землекористування присвячені ряд наукових публікацій П.І. Бойко, В.О. Бородань, А.В. Вдовиченко, Н.П. Коваленко, Н.А. Макаренко, В.В. Макаренко, А.І. Моклячук, І.А. Розумного, В.П. Патіки та багатьох інших вчених. Теоретичні та практичні засади сталого розвитку досліджують Є.М. Борщук, Г.Д. Гуцуляк, О. Єфремов, В.С. Загорський, В.М. Трегобчук, В.В. Снакін, І.В. Шевченко та ін.

Цілі статті. Метою даного дослідження є аналіз низки екологічних аспектів земельних відносин в сільському господарстві України в контексті їх відповідності вимогам сталого розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що згідно положень Національного стандарту України «Охорона навколишнього природного середовища. Комплекс стандартів у сфері охорони ґрунтів. ДСТУ 4976: 2008», стале землекористування повинно бути екологічно ефективним, екологічно безпечним, відповідати вимогам щодо охорони земель, а також забезпечувати підтримуваний розвиток та не допускати деградації земель (ґрунтів) [5].

Принципу пріоритетності використання земель сільськогосподарського призначення в Україні на практиці дотримувалися далеко не завжди. Впродовж 1955-1990 рр. для несільськогосподарських потреб було вилучено понад 2,8 млн га сільськогосподарських угідь, в тому числі 1,4 млн га ріллі високої якості, що рівнозначно втраті потенціалу землеробства Одеської області. Крім того, близько 1,1 млн га родючих земель було виведено за вказаний період із сільськогосподарського обороту через їх затоплення чи заболочування при введенні в дію великих водосховищ, а 12 тис. га сільськогосподарських угідь щороку вибувало під розміщення відходів гірничо-рудної промисловості [8, с. 23]. Впродовж 1990-2008 рр., вилучення сільськогосподарських угідь відбувається значно меншими темпами, ніж до 1990 р. Якщо за період 1955-1990 рр. щорічно вилучали 80 тис. га сільськогосподарських угідь, то за період 1990-2008 рр. вказаний показник складав 22,5 тис. га. Значно більшими є щорічні обсяги вилучення ріллі – відповідні показники складають 40 тис. га і 61 тис. га.

Процеси деградації ґрунтів в Україні, як і в інших країнах - колишніх республіках Радянського Союзу, розпочалися задовго до початку поточної земельної реформи. За дослідженнями фахівців Світового банку [10, с. 93], за 1970-1985 рр. в СРСР дії водної та вітрової ерозії піддавалися дві третини площ орних земель, а також більше половини площ пасовищ та багаторічних трав. Внаслідок ерозії з ґрунтів щорічно вимивалося і вивітрювалося близько 3 млрд т ґрунту, що зумовлювало зниження урожайності приблизно на 20 %.

В Україні за 1970-1990 рр. вміст гумусу в ґрунтах зменшився на 9 %. В цей період з гектара схилених земель, що піддавалися дії водної чи вітрової ерозії, за рік втрачалось 15 т чорноземного ґрунту та інших поживних речовин, що призводило до порушення балансу поживних елементів ґрунтів. За 1970-1990 рр. обсяги винесення поживних речовин з ґрунту у 2-3 рази перевищували обсяги їх надходження в ґрунт із добривами. За підрахунками вчених, у 1990 р. втрати сільського господарства через вилучення ріллі високої якості, зниження вмісту гумусу та поширення водної та

* Науковий консультант д.е.н., професор М.М. Федоров.

вітрової ерозії (без урахування шкоди, завданої аварією на ЧАЕС) у перерахунку на зерно склали 7-10 млн т [8, с. 25]. До того ж, в результаті Чорнобильської катастрофи 3,7 млн га земель було піддано значному радіоактивному забрудненню [6, с. 189].

Підраховано, що для забезпечення екологічної рівноваги балансу поживних речовин в ґрунтах, в Україні необхідно вносити не менше 3,5 млн т мінеральних добрив, а також проводити вапнування кислих ґрунтів на площі 2,0 млн га та гіпсування солонцевих та засолених ґрунтів на площі 150-160 тис. га [4, с. 25-26]. Фактично у 2008 р. внесено 1,06 млн т мінеральних добрив (у перерахунку на поживні речовини), вапнування проведено на 59,7 тис. га, гіпсування - на площі 9,8 тис. га.

В даний час для третини земель в Україні існує ризик водної та вітрової ерозії. Фактично в Україні 13,3 млн га (22,0 % від загального фонду земель) піддається вітровій ерозії, 19,4 % (32,1 % від загального фонду земель) – піддається водній ерозії, 2,1 млн га (3,4 %) – сукупній ерозії, 10,7 млн га (17,7 %) є підкисленими, 1,7 млн га (2,8 %) є засоленими, на 2,2 млн га (3,7 %) спостерігається залуження, на 0,2 млн га (0,3 %) – оповзні, а 5 млн га забруднені важкими металами [6, с. 190].

За прогнозами експертів, щорічно в Україні внаслідок ерозії втрачається до 500 млн т ґрунту, а разом із продуктами ерозії виноситься до 24 млн т гумусу, 0,96 млн т азоту, 0,68 млн т фосфору, 9,4 млн т калію, тобто значно більше, ніж вноситься у ґрунт [3, с. 4].

Наслідком ерозійних процесів є значне зменшення урожайності сільськогосподарських культур, зокрема, на слабо змитих вона зменшується на 10-30 %, а на середньозмитих - до 50 % [2, с. 66].

Необхідною умовою підтримання оптимального балансу поживних речовин в ґрунті є внесення добрив. За висновками зарубіжних вчених, вплив даного фактора на урожайність є найбільшим і складає 41 %, тоді як на засоби захисту рослин припадає 15-20 %, особливості ґрунту – 15 %, насіння – 8 %, зрошення – 5 %, інші чинники – 11-16 % [1, с. 11]. Інші автори стверджують, що в Україні вплив добрив складає половину приросту продуктивності сільськогосподарських культур, тоді як потенційно можливий внесок мінеральних добрив у приріст урожайності досягає 45-75 % [7, с. 76].

Аналізуючи стан забезпечення України мінеральними добривами, слід зазначити, що Україна, перебуваючи у складі СРСР, в міжреспубліканській торгівлі мінеральними добривами виступала як імпортер, адже обсяги імпорту більше, ніж у 4 рази перевищували обсяг експорту. Вже впродовж 1988-1991 рр. постачання добрив у сільське господарство союзних республік зменшилося більше, ніж на чверть [10, с. 104, 237].

Після здобуття Україною незалежності ціни на мінеральні добрива були швидко лібералізовані і наблизилися до рівня світових цін, що виступало для підприємств-виробників стимулом до експорту. До того ж, незважаючи на деяке зростання обсягів виробництва азотних добрив в Україні, вони є недостатніми для задоволення потреб вітчизняного сільськогосподарського виробництва. З іншого боку, внаслідок низької ефективності функціонування, сільськогосподарські підприємства не мають фінансових можливостей для їх придбання.

Впродовж 1990-2008 рр. обсяги внесення органічних та мінеральних добрив значно зменшилися (табл. 1). У 2008 р. у розрахунку на 1 га посівних площ внесено 57 кг мінеральних добрив, що у 2,5 рази менше відповідного показника у 1990 р.

Таблиця 1

Динаміка внесення добрив в сільськогосподарських підприємствах України

Показники	Роки					
	1980	1990	1996	2000	2005	2008
Мінеральні добрива						
Внесено всього*, тис. ц	34005,7	42416,3	5246,5	2787,1	5579,2	10647,2
Удобрена площа, тис. га	26572,7	25090,1	8169,1	4632,1	7755,6	12904,2
Питома вага удобрених площ, %	85	83	32	22	45	69
Внесено на 1 га посівної площі*, кг	109	141	21	13	32	57
Органічні добрива						
Внесено всього, тис. т	242272,5	257130,8	80614,5	28410,1	13245,8	10465,8
Удобрена площа, млн. га	6539,0	5384,2	1824,4	714,5	465,2	457,5
Питома вага удобрених площ, %	21	18	7	3	3	3
Внесено на 1 га посівної площі, т	7,8	8,6	3,2	1,3	0,8	0,6

** у перерахунку на поживні речовини
Джерело: розроблено за даними [11]*

Складною і маловирішуваною залишається проблема удобрення посівних площ органічними добривами, обсяги внесення яких зменшилися за 1990-2008 рр. у 23,1 разів і при цьому удобрюється ними лише 3 % посівних площ. Зважаючи на мізерні обсяги внесення органічних добрив на 1 га посівних площ – 0,6 т/га при науково-обґрунтовані нормі 10 т/га, при такому стані удобрення посівів сільськогосподарських культур неможливо забезпечити а ні підвищення урожайності а ні, тим більше, – підтримання родючості ґрунтів.

Така ситуація із внесенням органічних добрив викликана передусім згортанням тваринницької галузі в сільськогосподарських підприємствах внаслідок збитковості виробництва тваринницької продукції. Тенденція зменшення поголів'я худоби та птиці в Україні бере свій початок у другій половині 80-х років, зокрема, поголів'я ВРХ за 1985-1990 рр. зменшилося на 8 %. Станом на кінець 2008 р. чисельність поголів'я ВРХ в усіх категоріях господарств складала 60 % їх чисельності у 1915 р.

Ефективність використання добрив в Україні завжди була низькою. Впродовж десятків років обсяги внесення мінеральних добрив не співпадали з підвищенням урожайності сільськогосподарських культур, зокрема, за 1975-1990 рр. поставки мінеральних добрив в сільське господарство зросли в 3,4 рази. Фактично за цей період в Україні на один гектар орних земель вносили 120 кг мінеральних добрив (в перерахунку на поживні речовини), що значно перевищувало обсяги їх внесення в США. Однак урожайність зернових при цьому залишилася без змін (26-28 ц/га), а в окремих регіонах навіть зменшилася [8, с. 25].

На практиці застосування мінеральних добрив часто відбувалося без належного наукового обґрунтування, що призводило до значного забруднення компонентів екосистем. За дослідженнями вчених, сільськогосподарські культури споживають з мінеральних добрив лише 24-45 % азоту, 10-33 % - фосфору і 25-77 % - калію, тоді як решта маси мінеральних добрив розсіюється в навколишньому середовищі [7, с. 76].

Характеризуючи екологічні аспекти земельних відносин, необхідно звернути увагу на той факт, що в процесі реалізації земельної реформи в Україні не було передбачено збереження деградованих земель у власності держави, тому при паюванні вони були розподілені між працівниками сільськогосподарських підприємств та жителями сіл, що мали право на земельну частку (пай). Деградовані землі були передані у приватну власність і тому тепер нагальною необхідністю є розробка і запровадження економічного механізму стимулювання їх власників до здійснення відповідних заходів щодо раціонального використання та охорони земель. Площі таких земель є значними. За підрахунками Держкомзему України, 8 млн га сильно деградованих земель необхідно вилучити із господарського використання чи встановити обмеження у їх використанні [6, с. 186]. А згідно Національної стратегії розвитку України до 2015 р., до вказаного терміну передбачено вивести із виробничого використання 2,5 млн га еродованих та малопродуктивних сільськогосподарських угідь [11, с. 74-75].

Висновки. Проведеними дослідженнями встановлено, що низка сучасних екологічних проблем земельних відносин, а саме не дотримання принципу цільового використання родючих сільськогосподарських угідь, не дотримання балансу поживних речовин в ґрунті, низька ефективність використання мінеральних добрив тощо, розпочалися задовго до початку земельної реформи. Ряд інших проблем, зокрема, недостатнє фінансування заходів щодо охорони та раціонального використання земель, затягування вирішення питання щодо виведення із виробничого використання деградованих земель, відсутність дієвого економічного механізму стимулювання землевласників та землекористувачів до раціонального використання та охорони земель, є наслідком недосконалого державного регулювання земельних відносин.

Література.

1. Агроекологічна оцінка мінеральних добрив та пестицидів: Монографія / В.П. Патики, Н.А. Макаренко, А.І. Моклячук та ін.; За ред. В.П. Патики. – К.: Основа, 2009. – 300 с.
2. Горб О.О. Аграрна екологія: Навчальний посібник / О.О. Горб, П.В. Писаренко, В.М. Калініченко. – Полтава: Оріяна, 2008. – 162 с.
3. Концепція охорони ґрунтів від ерозії в Україні. – Харків, 2008. – 59 с.
4. Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 2004 році. Міністерство охорони навколишнього середовища України. Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – К., 2004. – 140 с.
5. Національний стандарт України «Охорона навколишнього природного середовища. Комплекс стандартів у сфері охорони ґрунтів. ДСТУ 4976: 2008». – К.: Держспоживстандарт України, 2009. – 9 с.

6. Обзоры результативности экологической деятельности. Украина. Второй обзор / Европейская экономическая комиссия ООН. – Нью-Йорк и Женева, 2007. – 265 с.
7. Перспективи використання, збереження та відтворення агробіорізноманіття в Україні / В. М. Патика, В.А. Соломаха, Р.І. Бурда та ін.; В. М. Патика, В.А. Соломаха (відп. ред.); Управління охорони земельних ресурсів, екомережі та збереження біорізноманіття та ін. – К.: Хімджест, 2003. – 255 с.
8. Примак А.В. Экологическая ситуация на Украине и ее мониторинг: анализ и перспективы. – К.: Знание, 1990. – 44 с.
9. Статистичний щорічник України за 2008 рік. Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 566 с.
10. Стратегия реформ в продовольственном и аграрном секторах экономики бывшего СССР. – Вашингтон. Всемирный банк, 1993. – 277 с.
11. Україна-2015. Національна стратегія розвитку. – К, 2008. - 118 с.
12. Трегобчук В.М. Концептуальні основи сталого та екологічнобезпечного розвитку національного АПК / В.М. Трегобчук // Проблеми сталого розвитку України. – К.: БМТ, 1998. – С. 112-124.